

dějiny českých médií 20. století

Jakub Končelík
Pavel Večeřa
Petr Orság

portál

dějiny českých médií 20. století

Jakub Končelík, Pavel Večeřa,
Petr Orság

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Končelík, Jakub

Dějiny českých médií 20. století / Jakub Končelík, Pavel
Večeřa, Petr Orság. – Vyd. 1. – Praha : Portál, 2010. – 344 s.
ISBN 978-80-7367-698-8 (brož.)

316.774(091) * 070 * 316.774:316.3 * (437.3)

- dějiny médií – Česko – 20. stol.
- žurnalistika – Česko – 20. stol.
- masmédia a společnost – Česko – 20. stol.
- monografie

316.4/7 - Sociální interakce [18]

Publikace vznikla v rámci výzkumných úkolů tří univerzitních pracovišť – Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (VZ UK FSV MSM 0021620841), Fakulty sociálních studií Masarykovy Univerzity v Brně a Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Lektorovali prof. PhDr. Miloš Trapl, CSc., a PhDr. Jiří Hoppe, Ph.D.

© Jakub Končelík, Pavel Večeřa, Petr Orság, 2010

© Portál, s. r. o., Praha 2010

ISBN 978-80-7367-698-8

Obsah

Předmluva	11
Prolog (1848–1918); Zrod moderní žurnalistiky	15
První republika (1918–1938); V éře stranického tisku	27
Heslář	27
Historický kontext	27
Informační zdroje	30
Tištěná média	32
<i>Tisková legislativa</i>	32
<i>Cenzurní praxe</i>	34
<i>Ekonomické podmínky</i>	35
<i>Technologické předpoklady</i>	37
<i>Charakteristika tištěných médií.</i>	37
Struktura tištěných médií formovaná politickým stranictvím	40
<i>Nezávislý tisk</i>	41
<i>Stranický tisk</i>	43
<i>Národně demokratický tisk,</i> <i>později tisk Národního sjednocení</i>	43
<i>Živnostenský tisk</i>	44
<i>Agrárnický tisk</i>	45
<i>Lidovecký tisk</i>	46
<i>Socialistický, později národně socialistický tisk</i>	47
<i>Sociálně demokratický tisk</i>	49
<i>Komunistický tisk</i>	50
<i>Krajně pravicový a fašistický tisk.</i>	52
<i>Bulvární tisk.</i>	52
<i>Časopisy.</i>	53

Rozhlas	56
<i>Technologické předpoklady</i>	56
<i>Legislativní zakotvení</i>	57
<i>Cenzurní praxe</i>	58
<i>Ekonomické podmínky</i>	58
<i>Politické podmínky</i>	59
<i>Organizační struktura</i>	60
<i>Programová skladba</i>	60
<i>Publikum</i>	63
Filmové zpravodajství a televize	64
Profese novináře	65
<i>Materiální a sociální postavení novinářů</i>	66
<i>Novinářské organizace a odborné školství</i>	67
Shrnutí	68
Doporučená literatura	70
 Druhá republika (1938–1939);	
Balancování nad propastí	75
Heslář	75
Mnichovská pohroma	75
O jednotu národa	78
Na cestě k okupaci	81
Shrnutí	81
Doporučená literatura	82
 Protektorát Čechy a Morava (1939–1945);	
Temná léta okupace	87
Heslář	87
Historický kontext	87
Mediální legislativa a cenzurní praxe	89
<i>Tištěná média</i>	90
<i>Rozhlas a film</i>	92
Informační zdroje	93
Tištěná média	94
<i>Ekonomické podmínky a technologické předpoklady</i>	94
<i>Tisk mezi kolaborací a odbojem</i>	95
<i>Charakteristika tištěných médií</i>	97
<i>Struktura tištěných médií</i>	98

Rozhlas	100
Film a filmové zpravodajství	101
Paralelní komunikační systémy	102
<i>Ilegální tisk</i>	102
<i>Exilový tisk</i>	104
<i>Zahraniční rozhlasová vysílání</i>	105
<i>Orální interpersonální komunikace</i>	106
Profese novináře, novinářské organizace	107
Shrnutí	109
Doporučená literatura	110
Třetí republika (1945–1948);	
Poválečnou očistou k „novým základům“	113
Heslář	113
Osvobození	113
Očista.	118
Rozhlas a ČTK	120
Politická, společenská i kulturní dominance komunistů	122
Mocenský převrat	124
Shrnutí	125
Doporučená literatura	126
Zakladatelské období (1948–1967);	
Ve znamení cenzury – potajmu a předběžně	131
Heslář	131
Historický kontext	131
Mediální legislativa a cenzurní praxe	137
<i>Ideologický rámec a počátky cenzury</i>	137
<i>Hlavní správa tiskového dohledu</i>	139
<i>Ústřední publikační správa a další cenzurní instituce</i>	141
<i>Mediální legislativa</i>	142
Informační zdroje	143
Tištěná média	145
Rozhlas	150
<i>Organizační struktura</i>	150
<i>MEVRO, mezinárodní spolupráce, programová skladba</i>	152
<i>Ekonomické a technologické podmínky</i>	155

Televize.	157
<i>Počátky televize</i>	157
<i>Ekonomické a technologické podmínky</i>	159
<i>Organizační struktura.</i>	161
<i>Programová skladba, mezinárodní spolupráce</i>	162
Paralelní komunikační systémy	164
<i>Exilový a ilegální tisk</i>	165
<i>Zahraniční rozhlas</i>	166
Profese novináře, proměny novinářské organizace	167
<i>Role novináře</i>	168
<i>Novinářská organizace</i>	169
<i>Odborné školství.</i>	170
Shrnutí	171
Doporučená literatura	173
 Pražské jaro (1967–1969);	
Cenzura je nepřipustná – ale jen dočasně	177
Heslář	177
Počátek reforem	177
Pražské jaro	180
Akční program KSČ	184
Zrušení cenzury	186
Intervence	188
Ústup od reforem.	192
Shrnutí	197
Doporučená literatura	198
 Normalizace (1969–1989);	
Média znovu v područí strany a státu	203
Heslář	203
Historický kontext	203
Mediální legislativa a cenzurní praxe	208
Informační zdroje	211
Tištěná média	212
<i>Rudé právo a Slovo do vlastních řad</i>	213
<i>Struktura tištěných médií.</i>	215
<i>Tisk a přestavba.</i>	216

Paralelní komunikační systémy – Samizdat	218
<i>Počátky samizdatu</i>	219
<i>Charta 77 a rozvoj samizdatu</i>	220
<i>Podmínky vydávání</i>	222
<i>Všeobecná periodika</i>	224
<i>Specializované tituly</i>	225
<i>Informační agentura a videožurnál</i>	227
Paralelní komunikační systémy – Exilová média.	228
<i>Podmínky vydávání</i>	230
<i>Aktivity StB na Západě</i>	231
<i>Exilové i domácí publikum</i>	232
<i>Exilová tisková agentura a Videomagazín</i>	233
Rozhlas.	234
<i>Personální čistky a jejich dopad</i>	235
<i>Změny programu a poslechovost</i>	236
Televize.	238
Novinářství jako profese, proměny novinářské organizace . .	243
Shrnutí	245
Doporučená literatura	246
Epilog; Rozpad informačního monopolu	
jako počátek transformace médií.	255
Seznam zkratk	267
Použité prameny a literatura	273
Summary	286
Rejstřík	288

Předmluva

Čtenář dostává do rukou knihu, která se pokouší překlenout dvacetiletý časový oblouk mezi poslední přehledovou publikací k dějinám českých médií a dneškem. Ona poslední učebnice vyšla v roce 1989 a potkal ji osud pohrobka poražené ideologie – její náklad se vůbec nedostal do rukou čtenářů. Snad bude mít naše knížka titul osud přívětivější.

Přibližujeme v ní vývoj tisku, rozhlasu a televize, ale také proměny tiskové agentury ČTK, mediální legislativy, cenzurní praxe a novinářské profese v době, kdy byly české země součástí Československa (v letech 1918–1992). Pro přesnost se sluší uvést, že hlavním předmětem našeho zájmu jsou média českojazyčná. Početné skupině médií působících na území Československa v jiných jazycích se věnujeme zcela okrajově.

Kniha je určena zejména studentům žurnalistiky a mediálních studií, historie, sociologie i jiných blízkých oborů sociálních a humanitních věd, kteří ji – jak doufáme – využijí ke svému studiu. Zároveň ale věříme, že náš text osloví i další zájemce o dějiny médií.

Pokusili jsme se o kritický výběr nejdůležitějších událostí, které určovaly vývoj českých médií ve 20. století. Jak již bylo řečeno, předkládaný svazek si vytkl za cíl zmapovat vývoj médií v období rámovaném existencí společného státu Čechů a Slováků – Československa. Jakkoli je toto vymezení v mnoha ohledech umělé, má svoji logiku – i když léta 1918

ani 1992 nijak zásadně neohraničují běh českých médií, představují mezníky v ohledu státoprávním a politickém.

Knihu uvozujeme krátkou charakteristikou české společnosti, politiky, a především médií před vznikem Československa v roce 1918 a zakončujeme ji stručným nástinem transformačních procesů od listopadové revoluce (1989) do zániku Československa (1992). Jádrem publikace sestává ze sedmi kapitol konstruovaných dvěma různými způsoby. Zatímco delší období relativně stabilního vývoje vykládáme optikou jednotlivých typů médií, kratší, přelomové etapy představujeme v přímé závislosti na klíčových politických proměnách. Třebaže jsme se pro všechny základní etapy vývoje českých zemí ve vymezeném období – tedy pro první republiku (1918–1938), protektorát (1939–1945), zakladatelské období komunismu (1948–1967) i normalizaci (1969–1989) – snažili udržet obdobnou strukturu výkladu, museli jsme zohledňovat dobová specifika. V čase první republiky se koncentrujeme na vzájemné vazby politických stran a tiskových podniků, v kapitole o protektorátu upozorňujeme na fenomén novinářské kolaborace, v pojednání o prvním dvacetiletí vlády KSČ se podrobněji věnujeme hospodářským podmínkám, které determinovaly mediální systém, a konečně v období normalizace akcentujeme vývoj neformálních komunikačních kanálů opozičních a exilových struktur.

Tyto rozsáhlejší výkladové celky propojujeme dynamičtějšími a stručnějšími narativně pojatými předěly. Slouží k dokreslení dějinného kontextu zásadních změn politických, sociálních, ekonomických a kulturních podmínek, jež ovlivňovaly fungování médií v českých zemích. Jedná se o periody druhé republiky (1938–1939), třetí republiky (1945–1948) a pražského jara (1967–1969).

Každou z kapitol uvozuje heslář, pojmenovávající klíčové události a jevy příslušného období, a zakončuje ji shrnutím, zhuštěným zopakováním nejpodstatnějších prvků výkladu. Jed-

notlivé kapitoly také doplňuje nabídka dvou až pěti titulů odborné literatury, které umožní zájemcům detailnější vhled do dané problematiky

Kurzivou uvádíme názvy knih, periodik, televizních a rozhlasových pořadů, divadelních her, písní atp. Nezvýrazňujeme naopak názvy vysílacích institucí (tiskových agentur, rozhlasů, televizí) ani institucí pověřených řízením či kontrolou médií.

Bádání o českých médiích doposud omezuje chudá materiálová základna – v uplynulých 20 letech se podařilo připravit jen dílčí edice klíčových dokumentů a prozatím zcela bez odezvy zůstala naléhavá potřeba zpřístupnění základních dat (týkajících se struktury periodik, počtu jejich nákladů, členských seznamů novinářských svazů, poslechovosti rozhlasových stanic apod.). Proto jsme se rozhodli doplnit náš výklad i tabulkami sledujícími v desetiletých odstupech vývoj Československa skrze základní charakteristiky stavu společnosti i domácích médií. Ač si uvědomujeme, že údaje nabízáme místy v torzovité formě a často v rovině odhadů, věříme, že shromážděné podklady i tak poslouží při studiu českých mediálních dějin. A zároveň doufáme, že brzy přijde tolik potřebná úplná a kritická statistika vývoje českých médií.

A konečně pro ilustraci i zpřítomnění výkladu nabízíme vybrané obrazové přílohy. Snažili jsme se nabídnout náhled na strukturu titulních stran klíčových periodik jak v časech poklidných, tak přelomových a do omezeného výběru zařadit periodika, která významně poznamenala svou dobu. Věříme, že čtenáře nezklamou.

Prolog (1848–1918); Zrod moderní žurnalistiky

Moderní český národ se během 19. století zformoval v habsburském mocnářství, které se po dohodě Vídně s uherskou politickou reprezentací (1867) změnilo v dualistické **Rakousko-Uhersko**. Říše byla od té doby tvořena dvěma státy, Rakouskem a Uherskem, někdy označovanými jako Předlitavsko a Zalitavsko podle řeky Litavy, která představovala část hranice mezi nimi. Společné měly tyto státy osobu panovníka, zahraniční politiku, finance a armádu, avšak každý stát měl svou vládu a parlament.

Existence Čechů pak byla až do konce první světové války spojena s **Předlitavskem**, které tvořily téměř dvě desítky korunních zemí. Mezi nimi byly i České království, Moravské markrabství a Slezské vévodství, obývané Čechy, ale i Němci. V Předlitavsku žily ještě jiné národy, jako Poláci, Ukrajinci, Italové, Slovinci, Chorvati, Židé a další. Dnes na tomto území existuje Česko, Rakousko, Slovinsko, zčásti Polsko, Ukrajina,

Itálie, Chorvatsko. Jednalo se tedy o teritoriálně, etnicky, ekonomicky, sociálně i kulturně velmi diferencovaný prostor. Nejdůležitější pozici v něm měli Němci, z nichž však mnozí snili o spojení s Německou říší, která vznikla sjednocením většiny německých zemí (1871).

Hlavou státu byl **rakouský císař**. Výkonnou moc měla vláda a zákonodárnou moc říšská rada, skládající se z komory horní (Panská sněmovna) a dolní (Poslanecká sněmovna). Od prosince 1867 se země řídila liberální ústavou zvanou prosincová, která zaručovala občanské svobody. O demokracii však ještě hovořit nelze; vždyť všeobecné, přímé, rovné a tajné volební právo do říšské rady bylo zavedeno po několika předchozích demokratizujících volebních reformách teprve na počátku 20. století a vztahovalo se pouze na muže. S ohledem na politickou tradici, ale i kvůli antagonistickým vztahům mezi předlitavskými národy, především Němci a Čechy, měl velkou moc nejen v Předlitavsku, ale v celém Rakousku-Uhersku císař. Právě on spoluutvářel legislativu, vládl společně s vládou a v jeho rukou se také koncentrovala moc nad armádou i zahraniční politikou.

Během dlouhé vlády **Františka Josefa I.** (1848–1916) probíhala v habsburském mocnářství všestranná modernizace vynucená potřebami industrializace. Rostla města, budovala se spolehlivá infrastruktura, vynikajících výsledků bylo dosahováno při výstavbě železnice. Relativně výkonná administrativa a od 60. let 19. století též nezávislá justice zabezpečovaly základní rámec právního státu. I díky tomu se vytvářela **moderní společnost**, respektive moderní národní společnosti, překonávající stavovské bariéry. Hlubší, společně sdílená identita občanů rakousko-uherské říše či předlitavského státu se neprosadila. Jednotlivé předlitavské národy či etnika často žily v trvalém soupeření s jinými národy monarchie.

Nejnespokojenější byli **Češi**, kteří rakousko-uherský dualismus, a tím pádem také **Předlitavsko odmítali** od počátku. Přáli si uznání svého historického státního práva, potažmo si nárokovali existenci vlastního státního útvaru, byť v rámci mocnářství. Toto přání však naráželo na odpor českých Němců, uherské politické reprezentace a také vídeňského centralismu. Paradoxně však právě v tomto období prožívali Češi éru mimořádného hospodářského, společenského a kulturního vzestupu. České země se staly jedním z center industrializace a hospodářský rozmach se odrážel i v kulturním rozkvětu českého národa. Češi po skončení první světové války opouštěli Rakousko-Uhersko jako vyspělý středoevropský národ, jenž se už podobal národním společenstvím Západu.

Vedle řady jiných faktorů sehrávala v procesu české národní emancipace, kterou lze vysledovat od poslední třetiny 18. století, velmi důležitou úlohu také **česká tištěná média**. Poprvé se Češi s fenoménem moderní politické žurnalistiky setkali v revolučních letech 1848–1849, kdy byla mimo jiné zrušena předběžná cenzura, tedy taková cenzura, která je prováděna před vydáním periodika, a tištěná média získala značnou volnost. Tehdy vznikl **první český deník**, Havlíčkovy *Národní noviny*, a vedle něj i periodika radikálních demokratů (*Pražský večerní list*, *Noviny Lípy slovan-ské* aj.), která oproti liberální politické reprezentaci v čele s Františkem Palackým a Františkem Ladislavem Riegerem zastávala demokratičtější, ale mnohdy nerealistické představy. Byl to však **Karel Havlíček Borovský**, kdo položil základy moderní politické žurnalistice. Na Moravě se objevily *Moravské noviny*, řízené Františkem Matoušem Klácellem. Revoluce sama přinesla takové vymoženosti jako zrušení roboty, rovnost před zákonem či zavedení samosprávy, ale konstituční způsob vlády byl dočasně odstraněn v době bachovského neoabsolutismu v 50. letech 19. století. S ním

vymizela nejen svoboda tisku, ale i nezávislá tištěná média jako taková.

Bachovský režim kombinoval progresivní opatření liberalizující hospodářství a modernizující právo, správu a dopravu s politickým tlakem umrtvujícím veřejný život. V 50. letech byla proskribována také tištěná média, především noviny, které se alespoň v českém kontextu omezily na pouhé vládní listy. Souhrou politicky a ekonomicky motivovaných represí (jakými byly koncese na vydávání tisku, vysoké kauce pro případ odsouzení, systém dvojí výstrahy následovaný možností zastavit list úředně či inzertní daň) byl český mediální prostor paralyzován.

Finanční problémy a zahraničněpolitické neúspěchy, vrcholící porážkou rakouské armády Francií a Sardinií v létě 1859, vedly ke zhroucení bachovského režimu. Následovalo **období ústavních experimentů**, hledající moderní podobu habsburské monarchie, které vedlo k dualistickému státnímu uspořádání, tedy k již zmíněnému **vzniku Rakouska-Uherska** (1867). Snahy české politiky v tomto období vyšly naprázdno. Zapříčinila to i její chybná taktika pasivní rezistence, když jako výraz protestu neobesílala říšskou radu. Podstatnější však byly nepřekročitelné objektivní danosti, k nimž je nutno započítat i slabost českého národně emancipačního procesu na Moravě. Zatímco však česká politika neuspěla, česká tištěná média se v tomto období překotně rozvíjela.

Napomohla tomu postupná **liberalizace mediální legislativy**. Rakouský tiskový zákon a zákon o řízení tiskovém č. 6 a 7/1863 ze 17. prosince 1862, které tvořily až do poloviny 20. století základ mediální legislativy v českých zemích, vyňaly tisk z pravomoci policejních úřadů a podřídily ho justici. O tom, co je závadné, již nerozhodoval policejní úředník, ale jednání v rámci řádného soudního procesu. Byl zrušen systém výstrah a udělování koncesí. Nadále však bylo nutné

platit kauci, inzertní daň a také novinový kolek za každý výtisk, což byla ekonomická opatření zastírající politickou represi. Inzertní daň byla odstraněna roku 1874, a teprve v 90. letech byly zrušeny kauce (1894) a novinový kolek (1899).

Provádění předběžné cenzury, jak to bylo typické pro období před revolucí 1848–1849, by v podmínkách druhé poloviny 19. století již nebylo možné s ohledem na objem literární a žurnalistické produkce. Jako **moderní typ cenzury** lze proto chápat možnost státní správy provést **konfiskaci závadného spisu** nebo jeho částí v případě, kdy sezná, že se tištěná média dopouštějí svým obsahem trestného činu nebo přečinu. Obvykle se objevovala obvinění ze zločinů velezrady, urážky císařského veličenstva, urážky členů císařského domu či rušení veřejného pokoje. 9. března 1869 však byly pro případy tiskových deliktů zavedeny poroty složené z občanů, kteří před soudem rozhodovali o vině obžalovaných. Úřady pak při konfiskacích postupovaly opatrněji, neboť hrozilo nebezpečí, že poroty žaloby odmítnou.

V těchto podmínkách ovšem mohla tištěná média bez vážnějších překážek vykonávat všechny své nosné funkce, v první řadě informační, komentářově analytickou, propagační a zábavní. **Tisková svoboda** byla **omezována pouze dočasně**, například v případě vyhlášení výjimečného stavu, který pozastavoval i jiné občanské svobody. Nejvýznamněji byla relativní volnost tištěných médií omezena během první světové války.

Od počátku 60. let 19. století, kdy se již poměry liberalizovaly, se český tisk ocitl na vzestupu. 1. ledna 1861 vznikly zásluhou **Julia Grégra** *Národní listy*, v následujících desetiletích nejúspěšnější český deník, spojující politická témata se zevrubnou reflexí kulturní problematiky. *Národní listy* se snažily o obsahovou různorodost a byly proslulé kvalitními fejetony, mimo jiné od Jana Nerudy. Na Moravě začala vycházet *Moravská orlice* (1863). Česká mediální krajina

však byla dlouho chudá; ještě v roce 1863 existovalo jen šest českých politických listů, zatímco Němci jich v mocnářství měli sedmdesát osm, Maďaři osmnáct a Italové třináct.

V polovině 60. let se liberální Národní strana, politický reprezentant českého národa, rozdělila na většinové umírněné **staročechy** (představované především Františkem Palackým a Františkem Ladislavem Riegerem) a menšinové progresivnější **mladočechy**, kteří mimo jiné vnímali politiku pasivní rezistence (1863–1879) jako málo úspěšnou. Díky Juliu Grégrovi získali mladočeši *Národní listy*, které se staly jejich mediální základnou. Staročeši si museli vybudovat vlastní tisk (1863–1866 *Národ*, 1867–1868 *Národní pokrok*, 1869–1886 *Pokrok*, od 1886 *Hlas národa*), který však nikdy nedosáhl kvalit *Národních listů*. Výjimkou byla pouze německy psaná *Politik* rozhodného staročecha Jana Stanislava Skrejšovského.

V **70. letech** se po neúspěchu fundamentálních článků (1871), které postulovaly česko-rakouské vyrovnání v rámci Předlitavska, ocitla **česká politika** v defenzívě. Málo plodné byly také nenávistné konflikty mezi staročechy a mladočechy následující po organizačním osamostatnění mladočechů v Národní straně svobodomyslné (1874). Oproti tomu **80. léta** byla ve znamení realističtější politické praxe; již roku 1879 se vytvořil Český klub s účastí staročechů i mladočechů, který se na říšské radě stal jednou z opor konzervativní vlády hraběte Edvarda Taaffeho. Díky tomu se Čechům splnila řada požadavků, především v oblasti školství a administrativy; například byla rozdělena Karlo-Ferdinandova univerzita na českou a německou (1882) a čeština se vedle němčiny stala jazykem vnějšího úřadování, tedy komunikace mezi úřadem a občanem. Uznání českého státního práva spojeného se vznikem svébytného českého státního celku v rámci mocnářství se však touto **tzv. drobečkovou politikou** nemohlo dosáhnout.